

شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

دکتر احسان احمد

استاد یار، گروه فارسی، دانشکده خاورشناسی

دانشگاه پنجاب لاهور- پاکستان

دکتر شعیب احمد

استاد یار، گروه فارسی، دانشکده خاورشناسی

دانشگاه پنجاب لاهور- پاکستان

چکیده:

حافظ محمد حیات نوشاهی تذکره نویس مهم صوفیه نوشاهی قادری در پنجاب، پاکستان است که تألیف وی **تذکره نوشاهی** از معتبرترین منابع در تاریخ طریقه نوشاهیان به شماراست. وی از اخلاف حاجی محمد نوشته گنج بخش، مؤسس سلسله نوشاهی، است. وی دانشمند دینی، نویسنده و شاعر مهم فارسی بود و **تذکره نوشاهی** وی مورد استفاده پژوهشگران بعدی در زمینه تاریخ سلسله نوشاهیه قرار گرفته است. مقاله حاضر حاوی شرح حال و آثار آن نویسنده برجسته است.

واژه های کلیدی: محمد حیات نوشاهی، تذکره نوشاهی، سلسله نوشاهیه، ادبیات فارسی و نوشاهیان نثر فارسی در شبه قاره.

۳۲ دکتر احسان احمد، دکتر شعیب احمد، شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

حافظ محمد حیات نوشاهی (د. ۱۱۷۳ ق/ ۱۷۶۰ م) از نوادگان حضرت شیخ حاجی محمد نوشاه/ نوشته گنج بخش (د. ۱۰۶۴ ق/ ۱۶۰۴ م) - بنیاد گذار طریقه و خانواده نوشاهیان - بود. سلسله نسب وی به شرح زیر است:

حافظ محمد حیات فرزند جمال الله نوشاهی فرزند حافظ محمد بر خوردار نوشاهی فرزند شیخ حاجی محمد نوشه گنج بخش (آزور، ۲۰۱۰ م: ص ۴۱).

عقب نمای خانوادگی حافظ محمد حیات نوشاهی:

پیش از این که به شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی بپردازیم، آشنایی با پیشینه خانوادگی وی و آگاهی مختصر و جامعی از پدران وی نیز ضرورت دارد. اینک تک تک نیا کانش - از سر سلسله آنان تا پدر مؤلف - معرفی می شوند:

۱- شیخ نوشه گنج بخش:

نام شیخ نوشاه گنج بخش، حاجی محمد فرزند حاجی علاء الدین [د ۹۹۰ ق/ ۱۵۸۲ م] (شرافت، ۲۰۰۰ م: ص ۱۸) بود. وی در روز دو شنبه یکم رمضان ۹۵۹ ق/ ۲۱ اوت ۱۵۵۲ م در روستایی به نام گهوگهان والی، بخش مندی بهاء الدین، پنجاب متولد شد و در روز سه شنبه ۸/ ربیع الاول ۱۰۶۴ ق/ ۱۷ ژانویه ۱۶۵۴ م در ساهن پال، بخش مندی بهاء الدین، پنجاب در گذشت و در همان جا به خاک سپرده شد. تابوت وی دوبار بر اثر سیل رود خانه چناب انتقال یافته است: نخستین بار در ۱۷، ذی قعد ۱۱۷۰ ق/ ۴، آگوست ۱۷۵۷ م و دومین بار در ۱۸- شوال ۱۲۳۷ ق/ ۸- ژولای ۱۸۲۲ م (زاهد، ۲۰۰۹ م: صص ۸-۱۳۷).

اصلش از قوم کهو کهر جالپ در پنجاب بود که علوی نژاد اند. پدرش حاجی علاء الدین عابدی وارسته بود و هفت بار حج گزارده بود (برق، ۱۹۷۵ م: ص ۲۸). نوشاه در بچگی به خواندن و حفظ قرآن پرداخت و در چند ماه قرآن را از بر کرد. علوم دینی را از حافظ قائم الدین

قادری و حافظ بدها شاه قادری فرا گرفت. در هفده سالگی ترك دنیا و صحبت بستگان و دوستان کرد و در نیستانی به عبادت و ریاضت سرگرم شد. پدر و مادرش، پس از جستجوی بسیار، او را یافتند و دختری یکی از بزرگان در نوشهره پنجاب، پاکستان را به عقد وی در آوردند و نوشاه پس از آن در نوشهره رحل اقامت افکند (سرور، ۱۹۱۴م: ص ۱۸۰) و سپس به روستای بهلول بخش سرگودها، پنجاب رفت و به شاه سلیمان قادری (د. ۱۰۱۲ق/ ۱۶۰۴م) دست ارادت داد و از او خرقه خلافت و لقب "نوشاه گنج بخش" گرفت (شرافت، ۱۹۸۲م: ص ۱۳۰۹)، آن گاه خود به ارشاد طالبان طریقت روی آورد. مرکز ارشاد و مرقد او در روستای ساهن پال ورن مل در مندی بهاء الدین، پنجاب و هنوز هم زیارت گاه مردم است.

شرح احوال و کرامات نوشاه در کتاب های احوال و مقامات نوشه گنج بخش (۱۱۰۷ق) از میرزا احمد بیگ لاهوری، **ثواقب المناقب** (۱۱۲۶ق) از محمد ماه صداقت نوشاهی، **تذکره نوشاهی** (۱۱۴۶ق) از حافظ محمد حیات نوشاهی، **مثنوی تحائف قدسیه** (۱۱۸۶ق) از پیر کمال لاهوری و **مثنوی کنز الرحمت** (۱۲۲۰ق) از محمد اشرف منچری آمده است.

شیخ نوشه گنج بخش بنیان گذار طریقت نوشاهی قادری است که از سلسله های پر نفوذ تصوّف در پاکستان به شمار می آید و از آن مردان نامداری در شعر و ادب، از آن میان در ادب فارسی، برخاسته اند. از میان فرزندان و نوادگان پر شمار شیخ نوشاه، برخی صوفی بوده اند و نوادگان آنان که در روستاهای مختلف پیرامون لاهور و گجرات به سیر و سلوک و ارشاد طالبان طریقت اشتغال داشته اند، در آشوب ها و تحولات گسترده نظامی و سیاسی سده های هجدهم و نوزدهم میلادی در پنجاب نقش بسیار مؤثری در حفظ و تقویت مسلمانان در این سرزمین داشته اند. این مطلب در باره دیگر مریدان و خلفای نوشاه، که در سرا سر پنجاب و تا جاهایی مانند کابل پراکنده بوده اند (شرافت، ۲۰۰۰م: صص ۶-۱۴۴)، نیز صدق می کند. از نامدارترین مریدان و خلفای او می توان از خواجه محمد فضیل کابلی (د. ۱۰۷۶ق/ ۱۶۶۵م)،

۳۴ دکتر احسان احمد، دکتر شعیب احمد،/ شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

شیخ محمد تقی مجذوب (د. ۱۰۹۴/ق/۱۶۸۳م)، شیخ پیر محمد سنجیار، ساکن روستای نوشهره مغلان، بر کرانه رود چناب و در دوازده میلی شرق شهر گجرات (د. ۱۱۲۰/ق/۱۷۰۸م)، و شیخ عبدالرحمن پاک نوشاهی (د. ۱۱۱۵/ق/۱۷۰۳م) نام بُرد.

شیخ نوشاه گنج بخش مردی ادیب و شاعر بود و بیشتر به هندی و پنجابی و گه گاه به فارسی شعر می سرود. گزیده ای از سروده های او با عنوان **انتخاب گنج شریف** به کوشش شرافت نوشاهیدر ۱۹۷۵ لاهور منتشر شده است. بیشتر سروده هایش به زبان های هندی و پنجابی است.

شیخ نوشه گنج بخش یازده اثر را از خود به جا گذاشته، و از آن میان، دست کم پنج اثر به فارسی است (یزدانی، ۲۰۱۲م: صص ۴-۷۱).

حضرت نوشه از شاعران بزرگ پنجابی و یکی از بنیان گذاران زبان اردو به شمار می رود. وی به عنوان نخستین نویسنده پنجابی در میان محققان و زبان شناسان این نواحی پذیرفته شده است. شخصیت وی، افزون بر جنبه عرفانی اش، از نظر ادبی هم خیلی مهم است (آزور، ۱۲).

۲- حافظ محمد بر خوردار نوشاهی:

حافظ محمد بر خوردار فرزند ارشد شیخ نوشاه بود. در ۹۸۵ق در دهکده ای به نام نوشهره تارژان بخش مندی بهاء الدین پنجاب متولد شد (شرافت، ۲۰۰۰م: صص ۱۵۵). در بچگی از پدر بزرگوارش اکتساب علمی کرد و در چند ماه حافظ قرآن شد. سپس از محضر قاضیان گنجا پنجاب استفاده کرد. دانشمند معروف آن زمان مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی (د. ۱۰۶۷م) (شرافت، ۱۹۸۲م: صص ۱۸۱) نیز از استادان وی بوده است. حافظ محمد بر خوردار در مدرسه مولانا عبدالله لاهوری تحصیلاتش را به پایان رسانید و در دانش های دینی سرآمد زمان شد. زمانی که در لاهور به کسب علم مشغول بود، از خوش نویسان برجسته لاهور نیز استفاده کرد و در نوشتن خط نستعلیق و نسخ ید طولایی داشت (منجری: ۱۹۱۱م: صص ۸۷). با پدر خود

به زیارت و کسب فیض از شاه سلیمان قادری بهلولی نیز نایل آمد. با توجه به فضایل شخصی و علمی وی نواب سعد الله خان (د. ۱۰۶۶ ق) از او خواهش کرد که به دیوان شاهی پیوندد و منصب هزاری را در اختیار داشته باشد؛ اما وی با مشورت پدر و مراد خود از قبول منصب خود داری کرد (احمد بیگ، ۲۰۰۱، ص ۶۰). حافظ محمد برخوردار هم طبع شعری داشت و به سرودن شعر فارسی می پرداخت. قصیده ای از او به فارسی و قصیده ای دیگر به پنجابی در مدح شیخ عبدالقادر گیلانی موجود است (شرافت، ۱۹۸۲ م: صص ۱۹۹، ۴۷۴).

اثری از حافظ محمد برخوردار به نام **جوامع الاسرار** نیز در دست است. مجموعه مختصری از نامه های عربی و فارسی وی نیز موجود است (همو، همان: ص ۱۹۹).

حافظ محمد برخوردار در ۱۰۸ سالگی، روز یکشنبه ۱۵، ذی قعد ۱۰۹۳ ق/ ۱۵، نوامبر ۱۶۸۲ م در ساهن پال به جهان باقی شتافت و در گورستان نوشاهیه در جوار پدرش مدفون شد (شرافت، ۱۹۸۲ م، ۲۰۴).

۳- حافظ جمال الله نوشاهی:

شیخ جمال الله نوشاهی فرزند و خلیفه و جانشین پدرش حافظ محمد برخوردار نوشاهی بود. در ۱۰۷۸ ق/ ۱۶۶۸ م در ساهن پال ولادت یافت (شرافت، ۲۰۰۰ م: ص ۱۶۲) و از پدرش و مولانا محمد صدیق بیجه والا و مولانا شکر الله مفتی بیجه چنهه اکتساب علوم کرد (احمد بیگ، ۲۰۰۱ م: صص ۲-۷۱) و بیست و هفت سال در تحصیل علوم گذراند. سپس در خانقاه پدرانش به تدریس علوم نقلی و عقلی پرداخت و به عنوان فاضلی اجل در آن نواحی معروف شد. بسیاری از عالمان از محضر او استفاده کردند. وی مرید و خلیفه پدرش بود و از شیخ عبدالرحمن بهژی والا - که پُرآوازه ترین خلیفه نوشاه گنج بخش بود - نیز کسب فیض کرده بود.

نوشته هایی متفرق از جمله دو نامه به فارسی از او موجود است که در سال ۱۳۷۳ ق

۳۶ دکتر احسان احمد، دکتر شعیب احمد، / شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

به نام **حقایق الآثار** مدون شده است (شرافت، ۱۹۸۲م:ص ۲۱۵).

جمال الله نوشاهی دو فرزند داشت: ابو سعید نوشاهی (د. ۱۱۶۷ق) و حافظ محمد حیات نوشاهی، مؤلف **تذکره نوشاهی** (د. ۱۱۷۳ق).

جمال الله نوشاهی در شصت و چهار سالگی در ۱۲، ربیع الثانی ۱۱۴۲ق در ساهن پال در گذشت و در گورستان نوشاهی به خاک سپرده شد (همو، همان: ص ۲۲۰).

تحصیلات محمد حیات نوشاهی:

حافظ محمد حیات دانش های دینی و عرفانی رایج در آن زمان را از پدر خود فرا گرفت و در اوایل جوانی از تحصیل علوم ظاهری فراغت یافت. در فقه، حدیث و تفسیر مهارتی کامل به دست آورد و هم در پزشکی تبحر یافت (شرافت، ۱۹۸۲م، ۲۲۳). خط نسخ و نستعلیق را نیز ماهرانه می نوشت. ادب عربی و فارسی را نیک آموخته بود و به زبان های فارسی و پنجابی شعر هم می گفت.

بیعت و ارشاد:

حافظ محمد حیات بعد از کسب علوم ظاهری، طبق سنت خانواده عرفانی خود به تصوف روی آورد و به کسب مقامات عرفانی پرداخت. در طریقه قادریه به پدر خود دست ارادت داد و از او خرقه خلافت نوشاهی گرفت. افزون بر آن از عم بزرگوار خود شاه عصمت الله حمزه پهلوان (د. ۱۱۳۷ق) نیز استفاده باطنی کرد و به زیارت شیخ عبدالرحمن پاک بهزی وال نیز نایل آمد (همو، ۲۰۰۰م:ص ۱۶۵).

درس و تدریس وی در خانقاه نوشاهی:

او پس از در گذشت پدرش سلسله درس و تدریس را در خانقاه نوشاهی ساهن پال ادامه داد و دانشجویان علوم دینی از مناطق مختلف پنجاب به او روی آوردند. بیشتر افراد نوشاهیان - که معاصر وی بودند - افتخار شاگردی او را داشتند و برخی از دانشجویانش از

عالمان مرجع آن نواحی شدند (شرافت، ۱۹۸۲م:ص ۲۲۳).

روابط محمد حیات نوشاهی با مشایخ معاصر:

محمد حیات نوشاهی با مشایخ معروف معاصر خود ارتباط دوستانه ای داشت و صوفیه طریقه های دیگر را نیز خیلی گرم می گرفت. برای مریدان اجدادش احترام زیادی قایل بود و با خلفای نیاکانش مریدانه رفتار می کرد.

محمد حیات نوشاهی مسافرت طولانی ای به هند نیز داشته است. او مدتی در دهلی اقامت گزید و بادانشمندان و عارفان دهلی دیدارهایی داشت (همو، همان:ص ۲۲۳). به خصوص به خانقاه خواجه فخرالدین فخرجهان چشتی نظامی (د. ۱۱۹۹ ق) رفت و آمد زیادی داشت و از او استفاده سرشاری برد (همو، ۲۰۱۰م:ص ۴۹۸).

ازدواج و اولاد محمد حیات نوشاهی:

حافظ محمد حیات نوشاهی با مهر بانو فرزند شیخ عنایت الله فرزند شیخ احمد مفتی بچه چنه ازدواج کرد و چهارتا پسر داشت: حافظ نورالله (د. ۱۲۲۹ ق/ ۱۸۱۴م)، شیخ ضیاء الله رسول نگری (د. ۱۲۲۹ ق/)، شیخ مراد الله (۱۱۵۶-۱۱۹۴ ق) و شیخ عباد الله [د. ۱۱۹۸ ق] (همو، ۲۰۱۰م:ص ۵۳۷).

محمد حیات نوشاهی به عنوان شاعر:

خانواده نوشاهی به شعر و سخن گرایش فراوانی داشتند و بیشتر افراد آنان شعر هم می سرودند. حافظ محمد حیات نیز به شعر و سخن علاقه زیادی داشت. دواوین شاعران معروف فارسی را با دقت و علاقه خوانده بود و گزیده اشعارشان را از حفظ داشت. در درسها، خطابه ها و مجالس شخصی معمولاً ابیات عربی و فارسی و پنجابی را می خواند و لذت می بُرد (شرافت، ۱۹۸۲م:ص ۲۲۵).

او خودش هم شاعری بود و طبعی نیکو داشت. با توجه به آثار منظوم وی که در

۳۸ دکتر احسان احمد، دکتر شعیب احمد،/ شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

دست است، روشن می شود که وی شاعری میان مایه بوده است. عمده موضوعات وی حمد و مناجات و نعت و استغاثه و مدحیات مشایخ قادری و نوشاهی است. شعرش رنگ عرفانی دارد و استفاده از آیات و احادیث و تلمیحات دینی و عرفانی و تاریخی در آن به وضوح دیده می شود. جنبه موسیقایی شعرش نیز خیلی قوی است. نقطه های ضعف هم در زمینه وزن و اعراب برخی واژگان در شعرش موجود است.

نوشاهیان در تخریج ماده های تاریخی و در سرودن قطعات تاریخی بد طولایی داشتند و دارند. حافظ محمد حیات نیز در این زمینه مهارت کافی داشت.

محمد حیات نوشاهی به عنوان خوش نویس:

محمد حیات نوشاهی به خوش نویسی علاقه وافری داشت و خط نسخ و نستعلیق را آموخته و در نوشتن آنها مشق و ممارست لازم به هم رسانیده بود. در کتاب خانه نوشاهی ساهن پال بعضی از آثار خوشنویسی وی نگهداری می شود (همو، ۲۰۱۰م:ص ۵۳۹). با در نظر گرفتن شیوه خوش نویسی وی باید اذعان کرد که وی خوش نویس چیره دستی بوده است و مهارت در هنر خوش نویسی یکی از مزایای برجسته شخصیت وی به شمار است.

تالیفات محمد حیات نوشاهی:

محمد حیات نوشاهی به تصنیف و تألیف نیز علاقه زیادی داشت و در میان خانواده علمی و عرفانی نوشاهیان نخستین کسی بود که به نویسندگی و پدید آوردن آثار علمی روی آورد. هم چنین وی از میان نوشاهیان نخستین بار به ضبط و جمع تاریخ خانواده اش پرداخت (شرافت، ۲۰۱۰م:ص ۵۵۱). آثاری گونه گونه از وی در دست است، از جمله:

۱- تذکره نوشاهی:

مهم ترین اثر وی تذکره نوشاهی است که از منابع بسیار مهم در تاریخ نوشاهیان و نمونه خوب تذکره نویسی عارفان در پنجاب پاکستان محسوب است (بیزدانی، ۲۰۱۲م:ص ۳۳۱).

۲- مجمع اللطایف:

مجموعه پرسشها و پاسخ های عرفانی است و به گفته نویسنده اش در دیباچه آن: "چند اسئله و اجوبه غریبه از مطالعه کتابها به دستم آمد، می بایست آنها را روشن سازم" (شرافت، ۲۰۱۰م:ص ۵۰۶). **مجمع اللطایف** کتاب مهمی در حقایق عرفانی است. نثر آن عالمانه اما آسان است.

۳- شرح اسماء اربعین: شرح چهل نام از سمای حسنی است. مطالب کتاب از منابع معتبر دینی و عرفانی گرد آوری شده (همو، همان:ص ۵۰۴) و به روش عالمانه و عارفانه به نثر روان ارائه داده شده است.

۴- حاشیه شمایل النبی: این کتاب حاشیه ای است بر کتاب شمایل امام حافظ ابو عیسی ترمذی (همو، همان:ص ۵۰۴).

۵- رساله سماع: رساله ای است کوچک در جواز سماع عارفان. موضوع رساله از اهمیت زیادی برخوردار است و چون نویسنده آن خودش یکی از مشایخ معروف است، اهمیتش بیشتر می شود (همو، همان:ص ۵۲۰).

۶- ترویج القلوب: به نثر و نظم فارسی (همو، همان:ص ۵۲۳).

وفات و مدفن حافظ محمد حیات:

حافظ محمد حیات ربانی نوشاهی در ۱۱۷۳ق / ۱۷۶۰م در ساهن پال وفات یافت و در گورستان نوشاهیه در جوار پدر بزرگوارش مدفون شد (شرافت، ۲۰۱۰، ص ۹-۵۳۸).

یادداشت ها و کتابشناسی منابع

- ۱- احمد بیگ لاهوری، مرزا، (۲۰۰۱م)، احوال و مقامات نوشته گنج بخش، به تصحیح و مقدمه دکتر عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد.
- ۲- ازور، اقصی (۲۰۱۰م)، ادبیات در میان طریقه نوشاهیه، پایان نامه چاپ نشده دوره

۴۰. دکتر احسان احمد، دکتر شعیب احمد، / شرح حال و آثار حافظ محمد حیات نوشاهی

- دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب لاهور.
- ۳- برق نوشاهی، ابوالکمال، (۱۹۷۵م)، نوشته گنج بخش، مکتبه نوشاهی، ڈوگه، گجرات.
- ۴- زاهد، عصمت اللہ، (۲۰۰۹م)، حضرت نوشه گنج بخش: احوال و آثار، ترجمه اردو از صاحبزاده تنویر حسین نوشاهی، مکتبه نوشاهی، سنگھوئی، جھلم.
- ۵- شرافت نوشاهی، (۲۰۰۰م)، تذکرہ نوشه گنج بخش، ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاهور.
- ۶- همو، (۲۰۱۰م)، حیات ربانی در تذکرہ نوشاهی، اداره معارف نوشاهی، اسلام آباد.
- ۷- همو، (۱۹۸۲م)، شریف التواریخ، ج ۲/۲، اداره معارف نوشاهی، ساہن پال.
- ۸- سرور، مفتی غلام، (۱۹۱۴م)، خزینة الاصفیا، ج ۱، نولکشور، کان پور.
- ۹- منجری، محمد اشرف فاروقی، ۱۹۱۱م، کنزالرحمت، اسلامیہ سٹیم پریس، لاهور.
- ۱۰- یزدانی، محمد اصغر، (۲۰۱۲م)، سلسلہ نوشاهی کی ادبی تاریخ، جلد اول: اردو ادب، اداره معارف نوشاهی، اسلام آباد و الفتح پبلی کیشنز، راولپنڈی.
-